

УДК 811.161.2:821.161.2С1/7.08

Б. О. Коваленко

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

МОВА «НАРОДНИХ ОПОВІДАнь» А. СВИДНИЦЬКОГО

У статті на матеріалі автографів охарактеризовано правописні особливості та визначено подільські діалектні риси, що виявляються в «народних оповіданнях» «Недоколисана», «Проти сили не попореш; з чим родився, з тим і вмреш» та «Іван Доробало» А. Свидницького. Доведено, що орієнтуючись на усне народне мовлення, письменник намагався на письмі передати вимову подолян. Встановлено, що мова оповідань хоча й унормована, проте не позбавлена й діалектних рис, зокрема фонетичних і граматичних.

Ключові слова: А. Свидницький, діалектизм, кулішівка, правопис, діалектні риси, подільський говір.

У потоці літературно-мистецького життя 60-х років XIX ст. яскраво виділяється творча індивідуальність Анатолія Патрикійовича Свидницького. Енергійна та жвава натура, людина великого обдарування, він розкрився літературно дуже

стрімко й швидко. Ще наприкінці 50-х рр. він написав самобутні поезії-пісні («В полі доля стояла», «Вже літ двісті», «Україно, мати наша»), пройняті синівською любов'ю до України. Прогресивно налаштована молодь, громадівці читали їх у рукописах і передавали таємно із рук в руки як заборонені та небезпечні твори. На початку 60-х років з'являються кілька ґрунтовних фольклорно-етнографічних праць: «Великдень у подолян», «Злий дух», «Відьми, чарівниці й упирі чи то ж примхи й примхливі оповідання люду українського», оповідань «Конокради», «Жебраки», «Пачковозы», «Гаврусь і Катруся», «Хоч з моста та в воду», «Два упрямых», роман «Люборацькі». Твори письменника свідчать про глибоке знання ним життя, побуту та психології українського народу. Така обізнаність стосується насамперед подолян, серед яких він зростав.

А. Свидницький зробив посильний вклад у розвиток вітчизняного мовознавства. Відомо, що він, «як і його товариші по університету, П. Єфименко і Г. Стрижевський, брав активну участь у лексикографічній праці. Словарний матеріал, що він його зібрав і записав з уст народу на Поділлі і на Полтавщині, потім перейшов у розпорядження упорядників Словника української мови під керівництвом П. Житецького» [1, с.20-21]. Займався письменник і науковою, і навчально-методичною діяльністю – розпочав роботу над складанням граматики, написав наукову статтю «Вимова наша українська і потреби орфографування». Усі свої праці А. Свидницький надсилав у журнал «Основа», але редакція затримувала їх друкування і, як наслідок, частина їх втрачена назавжди. Отже, можемо констатувати, що ця співпраця складалася не так, як хотів би письменник. Із усіх його праць, надісланих до часопису надрукували лише «Великдень у подолян» (1861, №10, с.43-64; №11-12, с.26-71). У листі до В. Гнилосирова – українського педагога, журналіста, одного із активних діячів ліберально-культурного руху, викладача повітового училища у Миргороді, згодом – доглядача могили Т. Шевченка – А. Свидницький подав цінний перелік своїх праць, надісланих до «Основи»: «А я справді працював. <...> Через Білозерського (один із організаторів Кирило-Мефодіївського товариства, а у 1861-1862 рр. офіційний редактор і видавець «Основи» – Б. К.) я зпорушився. Подумайте самі! Післав я ось що: «Злий дух», «Відьми, чарівниці й опирі», «Вимова наша українська і потреби нашого орфографування», «Народні оповідання», «Мысли по поводу предстоящей реформы» (здається, по мин[истерству] народ[ного] просв[ещения], «Люборацькі» – роман з життя правобізького духовенства (1-шу половину тільки відіслав ще в січні (1862 р.). Перші три штуки 1860 р., других дві – 61, третю одну – 62 р., і до мене нічирк. Тільки «Великдень» надруковано, як знаєте, та вістку з М[иргорода] в тій же кн. «Основи» (про улицу). От і все. А таки не пишуть, що словечко, то ніт» [2, с.520-521]. Із цих фактів випливає, на думку М.Є. Сиваченка, один висновок: «написані Свидницьким у Миргороді оповідання «Проти сили не попереш...», «Недоколисана» та «Іван Доробало» – це його «Народні оповідання», надіслані 1861 р. до «Основи» [3, с.151].

У період другої половини XIX ст. у багатьох прозаїків перші твори належали до «літератури для народу» і мали бути зразками просвітительського реалізму з дидактичною настановою. До таких належать і «народні оповідання» А. Свидницького «Недоколисана», «Проти сили не попереш; з чим родився, з тим і вмреш» та «Іван Доробало».

Мета статті – з'ясувати, якою мірою відбилися правописні традиції та говіркові явища в «народних оповіданнях» А. Свидницького. Матеріалом обрано рукописи оповідань «Проти сили не попереш; з чим родився з тим і вмреш» (ф. І. Рудченко, од.зб. 66: I розділ – №1285, II розділ – № 1286), «Недоколисана»

(ф. І. Рудченко, од.зб. 66: №1287), «Іван Доробало» (ф. І. Рудченко, од.зб. 66: №1288), які нині зберігаються у Бібліотеці Академії Наук м. Санкт-Петербург). Ми обрали матеріалом дослідження автографи тому, що оповідання вперше надруковані у 1985 р. (окрім твору «Іван Доробало») за сучасним правописом і виявити лінгвальні особливості за цим виданням неможливо.

Свої оповідання А. Свидницький надіслав до журналу «Основа», одним із засновників і редакторів якого був П. Куліш. Однак, оповідання так і не були надруковані, а їх автографи до 70-х років ХХ ст. вважалися втраченими. Автор для написання своїх творів використав *кулішівку*:

Звук [і], а також йотований [і] письменник передавав буквою **і**: *Пригадували в давнину, шо чоловікъ на віку буває трійчи дивнимъ*¹* (Іван Доробало); *Ніхто нічимъ не догодивъ її ніколи въ світі* (Недоколісана); *А хотівши вигнати біду зъ світа, треа попереду звести страшний судъ, аж вінъ вижене її* (Проти сили...). Сполучник (частку) **і** в оповіданнях послідовно передано буквою **и**: *Саме на це и кавалір приїхав; И поміялись обручками и хустки забрали; судженого, кажуть, и конем не обвідеши* (Недоколісана). *Собою бувъ парубокъ статній, багатий и добряча душа!* (Проти сили...). Прийменник **із** не часто трапляється у мові оповідань, однак послідовно передається письменником через **и**: *А вона повіялася изъ своїмъ чоловікомъ, вже въ другу хату вередувати* (Недоколісана).

Звук [е] в оповіданнях позначається літерами **е**, **и**, а йотований [е] – буквою **е**: *Слуги плачуть, батько десь заховався, що й свічкою незнайти; мати також генъ-генъ, за десятий порігъ забігла та сидить собі, співає, шобъ того галасу не чути* (Недоколісана); *Та истне торішня писанка, що зверху хоч цілуй, а въ середині и сокирою не втешиши, та ще й носа затикай* (Проти сили...). Букву **є** А. Свидницький вживає лише в іменниках середнього роду та запозичених словах: *Отъ середульша панянка посваталась, отъ и висилле наступає* (Недоколісана); – *Хай цезає, кажуть було кавалери, – коли батько зъ нею не вживетця, то чоловікові й не кажи* (Недоколісана); – *А такъ, хлопець каже: пань поїхавъ собі на полюванні, а прийшовъ до дому, – дитина знайшлася – хлопчикъ, якъ качанъ* (Проти сили...). У вигуках звук [е] на початку слова передано російською літерою **э**: *Этъ! каже, й не питайте, мині й самі чудно та дивно, чому я попереду не така була; а яка була – и спогадати соромлюся* (Недоколісана).

М'якість приголосного перед [о] та йотований [о] в оповіданнях передано літерою **ѐ**: *Дві якъ було – якъ було, а третя вдалась ѐму така гарна, що не надивитись, ні налюбуватись, як намалѐвана ходила – найстарша була* (Недоколісана); *Хороший цей світъ, не надивитись, ні налюбуватись на ѐго, такий хороший* (Проти сили...); *Поверхъ всѐго ще й сама сяде передъ лѐхом на дзигліку тай виспіває...* (Проти сили...).

В оповіданнях звук [и] позначається буквою **и**, зрідка – **е**: *Сидить пань, дитину колише* (Проти сили...); *Слуги, аж побіліли, понаякувались; а якъ зобачили Марусю въ своїмъ обійсті, то й позавмерали* (Недоколісана).

Літери **ь**, **ь** в мові оповідань виконували функцію сучасного апострофа: *...доглядай, каже, мого сина, бо якъ буде плакати або шо, то кожную слѐзинку ѐго на тобі десятками відібью!*.. (Проти сили...); *Так и бенкетъ пройшовъ, шо ніхто нічого не довідався, такъ и розъїхались* (Недоколісана). Також, за традицією, **ь** вживався у кінці слів після приголосних: *Мати плаче, ажъ заходитьця, шо покаравъ Богъ такою донечкою* (Недоколісана).

¹ Тут і далі цитуємо за автографами оповідань, зберігаючи правопис автора. У дужках зазначаємо назву.

Проривний [г] А. Свидницький передавав латинською буквою **g**: *Сміютьця хлонця, регочутьця и все вповивають – муцуютьця, аж чуби милом стали, а пані другає тай годі* (Недоколісана).

Етимологічне звукосполучення [т'с'а] у рукописах досліджуваних оповідань передається як **-тця**, а звукосполучення [шс'а] – **-шся**: *Якъ би до ладу не було зроблене, вона все таки приключку знайде и торкоче, сваритця, лаецця, а кого може, то й пібье* (Недоколісана); *Дивлячись на тебе, другий и собі каже: «не женюсь»*; *а, не хочачи, спізнаецця, не злюбившись, повинчаецця и самохіть живе зь жінкою, що весь вік проголубкаютьця* (Проти сили...).

У рукописних варіантах оповідань паралельно вживалися префікси **роз-** і **рос-**. Префікс **рос-** письменник пише перед наступними приголосними **к, п, т, ф, х**, а префікс **роз-** – перед дзвінками приголосними, наприклад: *Такъ проходили вони до самісінького вечора, шо синь все роспитувавъ, а батько все ростолюковувавъ* (Проти сили...); *– Та не бійся; я все ёму росказувавъ, а він каже: я й самъ все те знаю, а таки посватавъ якби віддали за мене* (Недоколісана); *Вона й роздяглась до сорочки и сіла та й давал матіркувати, шо нехутко съ пелюшками справляютьця* (Недоколісана); *Паничъ все розглядає та роспитує: а то що? а то? а то?* (Проти сили...). Зауважимо, що у вживанні прийменників з та с такої послідовності немає: *Ажъ духъ радуецця, и съ боку дивлячись* (Недоколісана); *Зостався сам машталіръ надворі, обернувся кіньми и ворчить сам до себе, дивлячись якъ пара съ коней встає* (Недоколісана); *На тімъ боці засиділась у ксёндза, що генъ-генъ сонечко съ полудня звернуло, як прийшлось до дому збиратись* (Проти сили...).

Аналіз рукописів дозволив нам виявити й діалектні риси, характерні для мови оповідань:

Вживання [и] на початку слова, наприклад: *«Так моім панамъ и день минувъ, шо все одно на другого бундюжились та ходили, носи попускавши, яко индюки!»* (Недоколісана); *Яснее сонце не пече, якъ-то инколи буває, а наче теплою рукою по тілі водить* (Недоколісана); *И підчепить инчий біду, що неабияк и скараскаецця; а другому, то карай, боже, и повікъ: зь жінкою щастя, якъ рукою пригорнувъ* (Проти сили...).

В оповіданнях, хоч і не послідовно, шиплячі зберігають свою давню м'якість, однак лише наприкінці слів: *берешъ, лишъ, знаєшъ, думаєшъ, наступишъ, замовчишъ, хочъ, бачъ, паничъ та ін.*, наприклад: *«Сумує батько, мати печалитця, а доня гуля, якъ вода въ прірві – що ні чимъ її не спинишъ»* (Недоколісана); *То ти маєшъ маму, паничъ каже, а я ні* (Проти сили...).

Вставні приголосні [л], [н] після губних, наприклад: *«Імогоричъ ёму в пельку не лізе, шо тили за її здоровля»* (Недоколісана); *«Якъ поколикали Марусю такъ шось зь місяць, чи шо, то вона і змякла, як віскъ від вогню»* (Недоколісана); *«... Спасибі! Спасибі за памнять! Сідай лишъ»* (Недоколісана, 4); *«Нащо мняти шовки! Въ сорочці впівють тебе, голубко моя»* (Недоколісана).

Типовою для подільського говору є твердість приголосного [р]. У деяких словах ця твердість зберігається: *«Спочатку батько й мати, було, посварувались на ню, и носомъ въ кутокъ ставляли, и на коліна»* (Недоколісана); *Далій хтось вийшовъ, казав сані въ возовню затягти, а коні в станю завести; и зновъ лишъ заверуха гуля* (Недоколісана); *Приїхавъ сельський панъ, дали знати и чоловікові цієї втопленої, тай на другий день, чуть-на-зору, взяли паню въ домовину и повезли до дому* (Проти сили...); *...а човна нема – на пристані бувъ и то діравий* (Проти сили...). Хоча в оповіданнях трапляється і м'який [р'] на місці нор-

мативного [р]: «*И збилясь вже бистра на середині, та, наче звірь лютій скалу гризе*» (Проти сили ...); **Теперь** *такий світ настає, що одинь одного радь би вь ложці втопити, то зь біди ратувати й не кажи* (Недоколисана).

В оповіданнях, хоча й не послідовно, приголосні, в іменниках середнього роду II відміни, у позиції після голосних перед давнім закінченням **-ьје** не подовжуються, наприклад: «*А вінь все перебиравь и вибравь таке лихо, шо й каміня вгризе*» (Проти сили...); «*Черезь кілька-чась панна сватамча виглядає – причипурилась, прибралась, всякого фамнтя на себе начіпляла, бразкотиня понавішувала*» (Недоколисана); «*Далій почали хлопці зговоряти, що якь не буде істи, то пан казав заливамня зробіть*» (Недоколисана); «*А я, то поки життя мого, слухатиму тебе, як Божого гласу*» (Недоколисана). Спостерігаємо непослідовність у написанні подвоєних в одній і тій же лексемі: *заливаня – заливання* тощо.

Вищий ступінь порівняння прикметників у більшості українських діалектів, як і в літературній мові, твориться за допомогою суфіксів **-ш-** та **-іш-**, які, щоправда, внаслідок різних асимілятивних та дисимілятивних процесів, а також інших фонетичних перетворень, можуть набирати різного вигляду. У ряді говірок відповідно до суфікса **-іш-** маємо **-ійш-** (< **-ѣиш-**) [4, с.114]. В оповіданнях фіксуємо суфікси **-ійш-** та **-ч-** для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння замість суфікса **-іш-**, наприклад: «*И пань повеселійшавь, и паня инкша ходить, а шо слуги, якь випроводили панну – чи то бакь молоду паню за обійстя, то ажь перехрестились*» (Недоколисана); «*Пройшло дві неділі чи що, Маруся почала голоснійше говорити, далій то крикне, то стукне, то ногою тупне*» (Недоколисана); «*Тай післали за найменьчою*» (Недоколисана); *Завізь батько и зновь до ліса, та ще строгійше наказавь про жінокь не говорити* (Проти сили...).

В оформленні пасивних дієприкметників минулого часу з суфіксами **-н-** та **-т-** спостерігаємо певні відмінності в діалектах. Зокрема, у подільських говірках досить широко знані форми дієприкметників із заміною передсуфіксального [e] на [a] [4, с.145-146]. Дієприкметниковий суфікс **-ан-** у віддіслівних прикметниках замість суфікса **-ен-** фіксуємо й в досліджуваних творах: «*Далі й це перестало, наче той двірь заджумляний стоїть*» (Недоколисана).

Форма 3-ої ос. одн. теп. часу на **-ть** були живими формами мови східних слов'ян найдавнішого періоду. Вони фіксуються всіма найдавнішими давньоукраїнськими пам'ятками, як перекладними, так і оригінальними. Це закінчення збереглося в більшості говорів української мови, а також у літературній українській мові, однак лише у II дієвідміні. У багатьох південно-західних говірках, у тому числі й подільських, і дотепер широкоживані форми 3-ої ос. одн. теп. часу дієслів II дієвідміни на **-е** замість **-ить**. Такі форми можемо спостергати і в повісті «Люборацькі»: *висе, робе, молоте, говоре, доносе, любе, душе, входе зломе, вкороте* тощо. Спорадично такі форми трапляються в оповіданнях: «*И всімь дивно, шо вона такь красно бавитця; и весь двірь навипинячки ходе*» (Недоколисана), проте зауважимо, що переважають форми на **-ить**: *И пань повеселійшавь, и паня инкша ходить* (Недоколисана); *Це не то, що дитина слухняна, або крепакь нещасливий, що не їдь, то й мусить послухати* (Проти сили...).

В автографах оповідань спостерігаємо злиті форми минулого часу складеного типу, які є поєднання основної складової частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому, деформованому вигляді: «*Бачивши, що нічого не помагає, батько й плюнувь: цурь тобі! пекь тобі! вже не маленька еси, сама шукай світові ладу*» (Недоколисана); «*...бо, мабуть, уже заскльївь еси до тристенного изь своєю жіночкою*» (Недоколисана).

Наявність флексії **-и** замість **-і** у формі родового відмінка однини іменників III відміни: «*Вь мене це, та, мабуть и до смерти не скину*» (Недоколисана);

«...то замість **веселости**, **серце розривається**, що сплодили таке диво собі на лихо, людянь на наружу» (Недоколісана).

Форми слів: гоірок – «**Настало літечко. ...ягоди вже паліють и перший вязь пійшов на гоіркахъ**» (Недоколісана); березозоль – «**Сидить пань, дитину колише. А на-дворі ажъ духъ радується: прийшовъ березозоль и весну за собою привізь**» (Проти сили...); пійшов – «**А ви тимъ часомъ колишіть, каже хлопцямъ и пійшовъ съ хати**» (Недоколісана); далій – «**Отъ вже паничеві и вуса засіялись, далій вже таки й густенько зачорніло по-під нісь, якъ приїздить батько въ лісь**» (Проти сили...); удвозі – «**...и відписав до тестя, що конче буду изъ жілкою удвозі**» (Недоколісана).

Отже, аналіз рукописів народних оповідань дає підстави стверджувати, що: 1) автор для їх написання використав *кулішивку*, для якої характерні такі норми: звук [i], а також йотований [i] передавалися буквою i; звук [e] позначався літерами e, и, йотований [e] – літерою e; буква є вживалася тільки в іменниках середнього роду; йотований [o] та м'якість приголосного перед [o] передавалися літерою ѓ; звук [и] позначався буквами и, е; літери ъ, ь виконували функцію сучасного апострофа; ъ вживався у кінці слова; проривний [r] передавався латинською буквою g; етимологічне звукосполучення [r'c'a] позначалося як -тця; звукосполучення [шc'a] – як -шся; паралельно вживалися префікси роз- і рос-; 2) основною діалектною базою для мови письменника послугувався подільський говір південно-західного наріччя; 3) не лише «Люборацькі» написані «мовою подільської говірки», а й народні оповідання; 4) автографи письменника, у яких спостерігаємо діалектні риси, залишаються надзвичайно важливими при вивченні його ідіолекту, оскільки в опублікованих значно пізніше його творах ці риси знівельовано; 5) вивчення мови творів А.П. Свидницького за рукописною спадщиною, а не за творами різних років видання, дозволяє розширити перелік мовних особливостей, поданих у працях з історії української літературної мови.

Список використаних джерел:

1. Герасименко В.Я. Анатолій Свидницький. Літературний портрет / В.Я. Герасименко. – К. : Держ. вид-во худ. літ., 1959. – 134 с.
2. Свидницький А.П. Роман. Оповідання. Нариси / А.П. Свидницький ; передм. П.П. Хропка. – К. : Наукова думка, 1985. – 570 с.
3. Сиваченко М.Є. Новознайдені оповідання А.П. Свидницького і їх фольклорні джерела / М.Є. Сиваченко // Літературознавчі та фольклористичні розвідки. – К. : Наукова думка, 1974. – С. 147-182.
4. Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С.П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 1980. – 246 с.

In the article the orthographic peculiarities are characterized on the material of autographs and Podillian dialect features, which are detected in «folk stories»: «Nedokolysana», «Proty syly ne popresh, z tym I vmresh» and «Ivan Dorobalo» by A. Svydnytsliy are defined. It is proved that focusing on folk spoken language, writer tried to transfer the pronunciation of Podillian people in writing. It is specified that language of stories, even being normalized is not missing dialect features, especially phonetic and grammatical ones.

Key words: A. Svydnytsliy, dialect unit, kulishivka, orthography, dialect features, Podillian dialect.

Отримано: 19.03.2015 р.